

175 ÉVE SZÜLETETT
A DEMOKRÁCIA AMERIKÁBAN ÍRÓJA:
Clerel Alexis de Tocqueville

VIKOL KATALIN

Clerel Alexis de Tocqueville gróf *A demokrácia Amerikában* írója azon kevés társadalomtudós közé tartozik, akit nemcsak életében övezett Franciaország határán túl is elismerés, de halála után egymásután fedezik fel műveit az újabb és újabb nemzedékek.*

Tocqueville műveire hivatkozni ma minden amerikai szociológus számára úgyszólván kötelező. Műveit, – de elsősorban az amerikai demokráciáról szólót – egyetemisták ezrei tanulmányozzák, s az amerikai szociológusok egyre több művet szentelnek a francia szerző munkásságának. Nemcsak a „tömegtársadalom”, „tömegkultúra” kutatói hivatkoznak lépten-nyomon a több mint száz esztendővel ezelőtt meghalt francia tudósra, de a politikai szociológia művelői is. Hogy csak a legismertebbeket említsük: Seymour Martin Lipset Marx és Saint-Simon mellett Tocqueville-t tekinti a modern politológia megalapítójának, s témaválasztásait, kérdésfeltevéseit a huszadik századi kutatók számára is követendőnek tartja. *A magányos tömeg* írója: David Riesmann a francia szerző Amerikáról adott „körképét” annyira pontosnak érzi, hogy megállapításait forrásértékűnek tekinti, és a XIX. század eleje óta bekövetkezett társadalmi változásokat a Tocqueville által megrajzolt demokrácia-képhez viszonyítja. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy *A magányos tömeg* nem más, mint Tocqueville könyvének egyfajta „kontroll-vizsgálata”, vagyis a francia szerző által először regisztrált jelenségeknek teljes virágzásukban, hanyatlásukban, átalakulásukban való bemutatása.¹

Sokféle módon, sokféle szempontból értelmezhető életmű Tocqueville-é. S ez nemcsak a XX. században volt így. Már Tocqueville életében a szellemi örökösök sorába számította magát a szabadversenyos kapitalizmus egyik legismertebb teoretikusa Stuart Mill, és a

*E cikk rövidített s elsősorban a francia gondolkodó magyarországi hatásával foglalkozó változatát lásd a *Világosság* 1981 februári számában

¹P. Birnbaum: *Sociologie de Tocqueville*, Paris 1970; C. Wright Mills: *Az uralkodó elit*, 2. kiad. Bp. 1972; D. Riesmann: *A magányos tömeg*, 2. kiad., Bp. 1973; S. M. Lipset: *L'homme et la politique*. Paris 1960 (54), id. Birnbaum i. m. (136); J. P. Mayer: Tocqueville aujourd'hui Autour d'un centenaire. *Le Monde* 1959. ápr. 18 (9); J. P. Mayer: *Alexis de Tocqueville Prophet des Massenzeitalters*. Stuttgart 1959, id. J. Feldhoff: *Die Politik der egalitären Gesellschaft Zur soziologischen Demokratie-Analyse bei A. Tocqueville*, Köln u. Opladen 1968; E. Mireaux: Tocqueville et la Démocratie. *Revue des Deux Mondes* 1960/1, (24–32); O. Wossler: Alexis de Tocqueville, *Freiheit und Gleichheit*. Frankfurt a. M. 1973; A. Schiefedecker: *Ein Vergleich den Anschauungen Edmund Burkes u. Alexis de Tocqueville über die französische Revolution*. Augsburg 1971; Raymond Aron: *August Comte et Alexis de Tocqueville, Juges d'Angleterre*. Oxford 1965; Golo Mann: Tocqueville und das Amerika von heute 1959 (In: *Geschichte und Geschichten*. Frankfurt am Main 1961).

fajleméletet megalapító Arthur Gobineau; később szívesen hivatkozott rá a tömeglélek-tant, tömegpszichológiát kutató G. Tarde, a szellemtudományi-szellemtörténeti irányt megalapító Wilhelm Dilthey, vagy a francia szociológiai iskolát megeremtő Emil Durkheim. A pozitivistá áramlatokra tehát Tocqueville éppúgy hatott, mint az irracionalistákra: Gobineau-ra és Ortega y Gasset-ra, a frankfurti iskolára (Habermas) éppúgy, mint az angol marxistákra (Hobsbawm).²

S utoljára, de nem utolsósorban Tocqueville-nak a reformkori magyar liberálisokra tett hatását kell megemlítenünk. A szerző Amerikáról írott művét nemcsak a magyar liberalizmus élvonalába tartozók: Kossuth, Eötvös, Szalay és Trefort, vagy az Athenaeum írógárdája tanulmányozta, de a francia eredetit pár esztendővel követő magyar fordítás mondhatni az egész magyar reformnemzedék „katekizmusa” lett.³

Mi adja a Tocqueville-i gondolatoknak ezt az „örökérvényűségét”?

Mi teszi a szerző megállapításait különböző korok ideológiai áramlatai számára is elfogadhatóvá és továbbfejleszthetővé? Ez annál is érdekesebb kérdés, mivel a nem túl terjedelmes életmű – a posthumus levelezést és memoárt leszámítva alig pár kötet – eszmeileg teljesen egységes, nincsenek benne látványos ideológiai fordulatok, egymásnak homlokegyenest ellenkező gondolatok.

Hogy közelebb jussunk a kérdés megoldásához, lássunk egy példát!

Napjaink polgári szociológiájának egyik szívesen választott témája Tocqueville és Marx társadalombírálatának összevetése, kettejük politikai prognózisának rokonítása, méginkább szembeállítás.

A francia szociológia egyik neves képviselője: Raymond Aron szerint, amíg Tocqueville társadalomrajza gyökereiben mutatja be a második világháború után bekövetkező változásokat, addig Marx sokkal rosszabb jósnak bizonyult.

A „tömegkorszak” igazi prófétája Tocqueville és nem Marx – vélik a polgári társadalomtudósok közül sokan, azok is, akik a beteljesedett jóslatként, s azok is, akik a

² J. Stuart Mill: Alexis de Tocqueville über die Demokratie in Amerika 1840 (In: *John Stuart Mill's Gesammelte Werke*. 11. k. Leipzig 1875); A. de Tocqueville: Correspondance d'Alexis Tocqueville avec Henry Reeve et John Stuart Mill. *Oeuvres Complètes* VI/1, Paris 1954; A. de Tocqueville: Correspondance d'Alexis de Tocqueville avec d'Arthur Gobineau. *Oeuvres Complètes* IX, Paris 1959; Lukács György: *Az ész trónfosztása*. 4. kiad., Bp. 1974. (519–520); J. Ortega y Gasset: *La Révolte des Masses*. Paris 1961. (27); J. Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp. 1971. (187, 190–193, 200–202); E. J. Hobsbawm: *A forradalmak kora (1789–1848)*. Bp. 1964. (33, 123, 258, 324).

³ Tocqueville első könyvéről alig egy évvel a megjelenés után ismertetést közölt a Tudománytár Toldy Ferenc tollából (*Du système pénitentiaire aux États-Unis et de son application en France par G. de Beaumont et A. de Tocqueville*, Paris 1833.) *Tudománytár IV, 1834. (105)*. A demokrácia Amerikában első két kötetét a megjelenés után két esztendővel ismerteti a *Figyelmező* (1837. június 27). A könyv első két kötete 1841-ben, a harmadik és negyedik kötet 1843-ban jelenik meg magyar nyelven, de a fordító: Fábíán Gábor már 1839-ben közöl belőle szemelvényeket az Athenaeumban. (Tocqueville Elek: *A demokrácia Amerikában* ford. Fábíán Gábor, Buda I–IV. 1841–1843). Tocqueville magyarországi hatásáról I. Bényei Miklós: *Eötvös József olvasmányai*. Bp. 1972; Sótér István: *Eötvös József*. Bp. 1967; Szabad György: *Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezéséről*. *Századok* 1975.) 3–4. sz.; Várkonyi Ágnes: *A pozitivistá történetelmélet a magyar történetírásban*. I–II. Bp. 1973; Vikol Katalin: *Szalay László pályakezdeté* (Bölcsészdoktori értekezés). Bp. 1975.

szabadversenyek kapitalizmus nevében mondott kritikaként értelmezik a szerző „próféciáit.”⁴

Az összevetés – a mögötte meghúzódó nyilvánvaló szándék ellenére – mégsem indokolatlan. Tocqueville írásai számos ponton maguk kínálják a lehetőséget erre az összehasonlításra. Tocqueville két főművének az amerikai demokráciáról és a francia ancien régime-ről szóló munkájának túlzott állami befolyás veszélyeiről szóló fejezeteiben ugyanarra a problémára keresi a választ, mint Marx a *Zsidókérdésről*, vagy *A hegeli jogfilozófiáról* szóló írásában, vagy a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájában*. Mindketten a polgári társadalom működési zavarait mutatják be.

A mai polgári szociológia, amely egyre nagyobb érdeklődést mutat a társadalom úgynevezett diszfunkcionális zavarai és látens folyamatai iránt, megújult érdeklődéssel fordul Marx és Tocqueville műveikhez.

S. M. Lipset, aki a politológia feladatának éppen a Marx és Tocqueville által leírt és értelmezett „diszfunkcionális zavarok” feltárását tekinti, a két értelmezés közül Tocqueville-ét fogadja el. Úgy véli, hogy Marx tévedett, amikor az állam elhalásában és ennek előfeltételében a szocialista társadalomban bízott, mialatt idősebb kortársa: Tocqueville, szinte szünet nélkül az államhatalom erősödésének tendenciájára hívta fel a figyelmet. Az idő – mint mondja – Tocqueville-t igazolta, hiszen még a szocialista országokban is az államhatalom megerősödésének lehetünk tanúi.⁵

Ebből a példából talán világosan látható, hogy a liberális szerző műveinek – elsősorban a polgári gondolkodók körében kimutatható – valóságos reneszánsza mindenekelőtt Tocqueville gondolatainak aktualizálásából fakad. Filozófusok, szociológusok, politikusok és újságírók gyakran idézik a Demokrácia Amerikában második kötetének zárószóit:

„Két nagy nép van már ma a világon, melyek különböző pontból indulván ki, azon egy cél felé haladni látszanak, s ezek: az oroszok és az angol-amerikaiak. Mindketten homályból nőttek fel s míg az emberek szemei más felé függöttek, ők egyszerre a nemzetek első rangjába (sorába) léptek, és a világ születésüket és nagyságukat majd azon egy időben vette észre... Induláspontjuk és útjaik különbözők; mégis mindegyik a gondviselés titkos végzete által arra hivatva lenni látszik, hogy egykor kezében tartsa a fél világ sorsát.”⁶

Tocqueville gondolatainak aktualizálásától még az olyan kiváló tudósok sem mentesek, mint Raymond Aron professzor, aki pedig Marx műveinek alapos ismerője, és a tudományos szocializmus atyjáról éppoly elismeréssel ír, mint a *Demokrácia Amerikában* szerzőjéről. Még ő is megjegyzi, hogy második világháború utáni fejlődés inkább Tocqueville prognózisát igazolta, jóllehet, az 1930-as években Marx próféciája tűnt valószínűbbnek.⁷

⁴R. Aron: A. de Tocqueville (In: *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris 1967.); H. Bart: A. de Tocqueville. *Neue Zürcher Zeitung* 1959. ápr. 11 (8); J. P. Mayer idézett cikke uo.

⁵Kulcsár Kálmán: Az államigazgatási szervek szociológiai vizsgálatának lehetőségei (In: *Olvasókönyv a politikai szociológia tanulmányozásához*. Bp. 1969.); S. M. Lipset: Politikai szociológia (uo.).

⁶A. de Tocqueville: *Égalité sociale et liberté politique*. Vál. P. Gibert, Paris 1977. (81–82); Tocqueville Elek i. m. II. 400–401; az idézet eredetére és utóéletére l. Feldhoff, i. m. és Hobsbawm, i. m. (325).

⁷R. Aron, i. m. (229).

Ahhoz, hogy aktualizálásokról és félremagyarázásokról mentesen vizsgálhassuk meg a XIX. századi liberális gondolkodó demokráciáról, a francia forradalomról, a polgári társadalom akkori jelenéről és jövőjéről – azaz mai múltjáról és jelenéről – adott koncepcióját, az eszmerendszer kialakulásával kell kezdenünk.

*

Alexis de Tocqueville visszaemlékezéseiben és több kötetre terjedő levelezésében nem egyszer utal rá, hogy milyen fontos szerepet játszott szellemi orientációja szempontjából arisztokrata származása. Henry Reeve-nek az Edinbourgh Review kiadójának írta: „egy hosszú forradalom végén jöttem a világra, mely miután minden régi állapotot felforgatott, semmi újat nem teremtett. Az arisztokrácia már meghalt, mikor élni kezdtem és a demokrácia még nem létezett. Ösztönöm tehát nem vihett vakon se az egyik, se a másik felé. Oly országban laktam, mely negyven évig mindenből próbált egy keveset anélkül, hogy valamiben megállapodott volna. Nem voltam tehát egykönnyen fogékony a politikai illúziókra. Hazám régi arisztokráciájának magam is tagja, természetesen nem volt bennem se gyűlölet, se féltékenység az arisztokrácia iránt; de ez az arisztokrácia eltöröltetvén, természetesen szeretet sem volt bennem iránta, mert csak ahhoz lehet erősen ragaszkodni, ami él. Elég közel álltam ahhoz, hogy ismerhessem, elég távol, hogy megítélhessem. S ugyanezt mondhatom a demokrata elemről. Semmi érdek sem keltett bennem természetes és szükséges vonzalmat a demokrácia iránt. Én személyesen semmi bántást nem tapasztaltam a demokrácia részéről. Nem volt semmi különös okom azt szeretni, vagy gyűlölni . . .”⁸

Tocqueville tehát nem a polgárság s nem is a nemesi értelmiség soraiból jött, hanem egy a rendi ellenzék tradícióit őrző arisztokrata család sarjaként látta meg a napvilágot.⁹ S hogy ez lényeges szerepet játszott életében, azt nemcsak sokat emlegetett pártatlansága, – valójában éppen osztályhelyzete által determinált kívülállása – bizonyítja legjobban, de a kortársak tanúbizonysága is: „Őn számomra egy legyőzött arisztokrata, aki tudomásul vette saját kudarcát” – mondta neki állítólag Guizot 1848 elején a francia parlamentben, s hasonlóképpen nyilatkozott róla Saint-Beuve is.¹⁰

Arisztokrata mivolta mindvégig kiérződött a sorok mögül. Miközben egyedülálló éleslátással fedezi fel a polgári társadalomban végbemenő változások mozgatórugóit, s egy újabb társadalmi forradalom elkerülhetetlenségét, e szükségszerűségek felismerése nála soha nem jelent szellemi azonosulást: a társadalmi mozgalmak, forradalmak jogosságának elismerését.

A Montesquieu eszméin nevelődő fiatalember, aki a Nagy Francia Forradalomnak is csak az első időszakát, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés működését tartotta „izléséhez” közelállónak, nem mutatott lelkesedést az 1830-as forradalom eszméi iránt. Mialatt a polgári liberális államférfiak és tudósok majdnem kivétel nélkül lelkesen fogadják az 1830-as eseményeket, és támogatják Lajos Fülöp polgárkirályságát, a 22 esztendő fiatal

⁸ A. de Tocqueville Henry Reeve-nek, Paris 1837. március 22. A. de Tocqueville: *Correspondance* Paris 1867. (67–69).

⁹ Trefort Ágoston: *Emlékbeszédék és tanulmányok*. Bp. 1881. (45–46).

¹⁰ Guizot szavait idézi H. Barth, i. m. uo.

arisztokratát látszólag hidegen hagyják az események. De ez érthető is. Számára minden újabb forradalom újabb pozícióvesztést jelentett. Ne csodáljuk tehát, hogy sohasem lelkesedett a forradalmakért. Tocqueville egész élete folyamán a társadalom és törvényhozás békés átalakítása mellett tett hitet és Anglia példáján bizonyította, hogy egy „ideális” társadalomban nincs szükség „erőszakos és kegyetlen változtatásokra”. „Ha a társadalom és törvényhozás teljes átalakítását értjük forradalom alatt, akkor Angliában mindenképp forradalom ment végbe, mivel az arisztokrácia helyére más társadalmi osztályok léptek és a demokrácia elve győzött a törvényhozásban” – írja angliai tapasztalatai nyomán.¹¹

Az „Észak-amerikai Egyesült Státusok”-ban tett utazása során is az ejti ámulatba, hogy Amerika már élvezzi „a nálunk még csak készülődő demokráciai forradalom következményeit, anélkül, hogy magában a forradalomban részt vett volna”.¹²

Miután Tocqueville számára kétségtelennek látszott, hogy ez a „demokráciai forradalom” Franciaországban is elkerülhetetlen, elhatározta, hogy könyvet ír amerikai tapasztalatairól. *A demokrácia Amerikában* 1835-ben megjelent első kötetében azt írja, hogy bár nem hisz a társadalmi törvények általános jóságában – hiszen mindent a hely és körülmény szab meg, s így nem lehet általános receptet adni a történelmi fejlődésre –, mégis kénytelen bevallani: „én Amerikában többet láttam Amerikánál: én ott magának a demokráciának, hajlamainak, jellemének, előítéleteinek és szenvedelmeinek rajzát kerestem . . . hadd tudjuk legalább, mit kell tőle reménylenünk, vagy miért kell tőle félnünk.”¹³

Tocqueville-t ugyanis Amerikában tett utazásai arra is ráébresztették, hogy a polgári fejlődés ún. „békés”, angolszász változatának is megvannak a veszélyei, s a liberális szerzők között elsőként hívja fel a figyelmet a közvélemény túlzott kibővülésének fenyegető rémére.

„Azon új tárgyak közt, melyek az Egyesült Státusokban létem alatt figyelmemet magukra vonták, egy sem ötlött elevenebben szemeimbe, mint az állapotok egyenlősége (l'égalité des conditions) – írja. – Könnyű volt észrevennem a csoda befolyást, melyet az első lett dolog (ma úgy mondanánk: tény) a társaság (társadalom) haladására gyakorol . . . Csakhamar meggyőződtem, hogy ugyane körülmény befolyását a politikai erkölcsök – s törvényeken túl messze kiterjeszti, és hogy hatalma nem kisebb a polgári társaságon, mintsem a kormányon; véleményeket teremt, érzeteket szül, szokásokat csúsztat be, s megmódosít mindent, mi nem tőle ered”.¹⁴

De Tocqueville azt is látta, hogy Franciaország még előtte áll ennek a fejlődésnek. „Ha visszatekintek egy pillanatig, mi volt Franciaország hét század előtt, felosztva látom azt csekély számú családokra, melyek földét bírják és lakosait kormányozzák . . . Az embereknek egymásra hatásukra egyetlen eszközük az erőszak; a hatalomnak csupán egy forrására találunk, s ez a földesúri tulajdon . . .”¹⁵

Az egyenlőség felé vezető úton – Tocqueville szerint – az első lépést az egyház tette meg, s „az ki mint földhözragadt jobbágy örök rabszolgaságban tengődött, mint pap a

¹¹ A. de Tocqueville: *Voyage en Angleterre. Oeuvres Complètes* V/2, idézi P. Birnbaum, i. m. (90).

¹² Tocqueville *Elek*, i. m. I. (22).

¹³ Uo. (23).

¹⁴ Uo. (7).

¹⁵ Uo. (8).

nemesek között foglalt helyet.” „Ha a XI. századtól kezdve vizsgáljátok, mi történik Franciaországban egyik ötven évtől a másikig, ezen időszakok mindegyikének végén kettős változást (une double révolution) fogtok észrevenni a társaság állapotjában. A nemes alább szállt a társasági lépcsőzeten, a polgár feljebb emelkedett azon . . . Minden fél század közelebb viszi őket egymáshoz és nemsokára összeérendenek . . .”¹⁶

Igaz – jegyzi meg Tocqueville – ez nemcsak a francia fejlődés sajátossága, – hiszen „bármerre vetjük szemeinket, ugyanazon változást vesszük észre”. De az angolszász országoktól eltérően Franciaországban a társadalom „anyagi részében végbement forradalmat” nem követte a törvényhozás, – az eszmék – és a szokások forradalma. „Egyik félnél voltak a javak, erő, kényelmek, és velük a fényűzés minden találmányai: az ízlés finomsága, szellem gyönyörei . . . Másiknál a munka, durvaság és tudatlanság.”¹⁷

S bár a Nagy Francia Forradalom újabb jelentős lépéssel hozta egymáshoz közelebb a francia társadalom kiváltságos és kiváltságnélküli rétegeit, a távolság még mindig jelentős volt. Tocqueville, aki az 1830-as forradalom tapasztalataiból megérthette, hogy a polgári forradalommal csak felgyorsult de nem ért véget a társadalom kiváltságnélküli rétegeinek jogi és politikai egyenjogúságáért folyó küzdelme. A kor Amerikájában egy olyan társadalmat tanulmányozhatott, amely a „demokratizmus” területén túlment minden európai mértéken: már nemcsak a polgárság művelt és vagyonos rétegei számára biztosította a politikai jogokat, de a bevándorolt telepések – farmerek –, s a városi lakosság szegényebb rétegei számára is.¹⁸

Tocqueville nem titkolta aggodalmait. Mi lesz – úgymond –, ha Franciaországban is győz a „demokráciai forradalom”? Mi lesz, ha a korábbi kiváltságosok elvesztik kiváltságaikat, s kiszolgáltatottjai lesznek az államhatalomnak? Amíg Amerika helyi önkormányzatai, államberendezkedése, törvényei és szokásai lehetetlenné teszik, vagy legalább megnehezítik az állam „mindenhatóvá” válását, a francia centralizált államberendezkedés, a helyi önkormányzatok hiánya egyenesen elősegíti ugyanezt. Erős helyi önkormányzatok és a polgári szabadságot biztosító intézmények nélkül a „demokrácia” Franciaországban zsarnokságot fog eredményezni – jósolta Tocqueville.

„Demokrácia” és „szabadság”. Ez a két leggyakrabban használt fogalom Tocqueville műveiben. A „demokrácia” Tocqueville számára az esetek többségében a társadalom és a hatalom egy bizonyos típusát jelöli, máshol egy folyamatot, a társadalmi viszonyok kiegyenlítődének folyamatát. Akkor demokratikus egy társadalom – mondja Tocqueville –, ha nincsenek benne többé osztály – és rendi különbségek, ha – legalábbis társadalmi tekintetben – minden ember egyenlő.

Marxszal ellentétben Tocqueville nem hisz a gazdasági egyenlőség megteremthetőségében. Jól látja, hogy egy új arisztokrácia van születőben: a pénz arisztokráciája, de nem hiszi, hogy ez az új uralkodó osztály valaha is olyan öröklődő hatalomra tehesen szert, mint a régi. Úgy véli, amíg a világ világ, lesznek az emberek között gazdasági egyenlőtlen-ségek, hiszen „a szerencse forgandó”.¹⁹

¹⁶ Uo. (11–12).

¹⁷ Uo. (15).

¹⁸ Hobsbawm, i. m. (123–124).

¹⁹ R. Aron, i. m. (224–229); Feldhoff, i. m. (17–19).

Tocqueville számára a demokrácia az esélyek egyenlőségét jelentette, vagyis jogi és politikai értelemben vett egyenlőséget. De azt is csak elvben. Az általános választójoggal kapcsolatos bíráló megjegyzései arra vallanak, hogy a francia gondolkodó nemcsak a gazdasági egyenlőséget nem tartotta a „demokrácia” elengedhetetlen feltételének, de nem volt híve a politikai értelemben vett jogi egyenlőségnek sem.²⁰ S amíg a szerző demokráciáról alkotott fogalma a Nagy Francia Forradalom úgynevezett alkotmányozó időszakának felfogását idézi, szabadságról adott definíciója Montesquieu felfogásával mutat rokonságot.

A szabadság egyenlő az önkény hiányával (l'absence de' arbitraire) – mondja, ami leginkább úgy biztosítható ha „a hatalom határt szab a hatalomnak”. Montesquieu hatalommegosztási elvét továbbfejlesztve Tocqueville a teljes politikai pluralizmus mellett tesz hitet. Szerinte ennek a politikai pluralizmusnak köszönhető, hogy az amerikai „demokráciai elvek” Amerikában nem eredményezték az egyéni szabadság elvesztését, az államhatalom monsterrummá növekedését.²¹

Az Egyesült Államokban számos egyedi és véletlen tényező segítette a demokrácia elvének győzelmét és fennmaradását. Az amerikai gyarmatok már alapításuk idején demokratikusabb elvekre épültek, mint az Óvilág társadalmi. Igaz, hogy ez a demokratikus szellem az anyaországtól való függés miatt eleinte arra szorítkozott csupán, hogy „a megyei gyűléseken és főleg a községekben rejtőzködjön”, de itt hallatlan mértékben megerősödött. Mind szélesebb tömegek kapcsolódtak be a helyi önkormányzatok munkájába, s mire kitört a forradalom, „a népfelség elve” a társadalom minden rétegében visszhangra talált: „minden osztály kompromittálta magát ezért az ügyért; nevében harcoltak, nevében győztek; a törvények törvényévé lett.”²²

A demokrácia elvének megszilárdulását újabb egyedi és véletlen tényezőkkel magyarázza Tocqueville. Más európai nemzetekkel szemben – úgymond – az államnak itt alig voltak külső ellenségei, s így az államhatalom védelmi funkcióinak ellátása nem követelte meg a demokrácia elvét veszélyeztető túlzó központosítást. A bevándorlókból kialakult amerikai társadalom szerkezetében is jócskán eltért a kontinensbeliektől: a feudalizmusból öröklött rétegek között például nemcsak a jobbágyság, de az arisztokrácia is hiányzott. Az államberendezkedés és a társadalom szerkezetének vizsgálata mellett a francia szerző sok időt szentel könyvében a vallás és a hagyományok szerepének. Amerikának az az egyedülálló szerencséje – írja –, hogy majdnem töretlenül sikerült megőriznie az alapítók hitét és erkölcsét.²³

A vallásos hit, bármely felekezethez tartozást jelentsen is, itt sohasem lett az államhatalom szövetségese – mondja. Amerikában a vallás magánügy és éppen ezért nem vált sohasem a demokrácia ellenségévé, hanem éppen megfordítva: ezek oltalmazója lett, akár az államhatalom ellenében is.

²⁰ A. de Tocqueville W. R. Gregnek Saint-Cyer 1853. júl. 27. L. *Correspondance d'A. de Tocqueville*. Paris 1867. (213–220), id. *Trefort*, i. m. (51–52).

²¹ R. Aron, i. m. (228), Feldhoff, i. m. (58–59).

²² A. de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában* (részletek), ford. Balassa Péter (in: *A szociológia története 1917-ig*. Szöveggyűjtemény III. k. Bp. 1972.) (38–39).

²³ R. Aron, i. m. (233–236).

Tocqueville, aki a francia ancien régime-ről írt munkájában is abban látja majd az újkori európai forradalmak, és főleg a Nagy Francia Forradalom fő hibáját, hogy meg-ingatta a régi vallásos hitet, és hagyománytiszteletet, Amerikában a hit és az erkölcs megtartó, konzerváló erejét magasztalja.²⁴

Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy Tocqueville Amerikában, a demokrácia e mintaállamában, látta volna a jövő ideális társadalmát. Ő, aki az amerikai közsérend-szert a polgári szabadság legfőbb garanciájaként értékelte, és a nép politikai nevelésének legfőbb eszközeként magasztalta, úgy gondolta, hogy a közvélemény túlzott kibővülése, a politikai jogok kiterjesztése révén hamarosan egy újabb zsarnokság fog születni: „a többség mindenhatósága”.²⁵ Vagyis a társadalom művelt rétegeinek korábban vitat-hatatlan vezető szerepe veszélybe kerülhet. Véleménye szerint Amerikában „a polgári szabadság a demokrácia szárnyai alatt is minden vész ellen biztosítva nincs”, mert a közvélemény zsarnoki hatalma és a többség uralma magát a polgári rendszer fennállását is veszélyezteti. A megváltozott helyzetben még a polgári szabadság legfőbb biztosítékai is alá vannak vetve a közvélemény uralmának. „Ha az Egyesült Államokban egy ember vagy egy párt jogtalanságot szenved, kihez forduljon? A közvéleményhez? Hiszen éppen ez az, ami a többséget alkotja. A törvényhozó testületekhez? Ez a többséget képviseli és vakon engedelmeskedik. A végrehajtó hatalomhoz? Ezt a többség nevezi ki: . . . a közrendhez? Ez nem egyéb, mint a fegyveres többség. Az esküdtekhez? Az esküdtek kollégiuma a többség.”²⁶

A polgári nyilvánosság körének túlzott kiszélesedéséről, a többség uralmának fenye-gető réméről szóló, Tocqueville által elsőként papírra vetett gondolatokkal évtizedek múlva John Stuart Mill: *On liberty* (A szabadságról) című híres munkájában találko-zhatunk újra. Ez nem véletlen. Mill nemcsak Tocqueville munkájának fordítója, de egyben egyik legnagyobb tisztelője is volt.²⁷ A francia szerző azonban úgy vélte, hogy még a közvélemény kibővülésénél is nagyobb veszélyt jelent egy demokratikus társadalomra és mindenekelőtt a művelt kisebbségre nézve, ha megerősödik az állami befolyás. Ezáltal válik ugyanis igazi zsarnoksággá a közvélemény hatalma. A folyamat elkerülhetetlen – vélte Tocqueville, de amíg Amerikában az állami befolyás növekedését még jó ideig ellensúlyozhatják a helyi önkormányzatok, a szövetségi kormány túlsúlyát az egyes államok-, az elnök túlkapásait pedig a szenátus mérsékelheti, Franciaországban nincsen olyan erő, ami gátat vethetne az állam mindenhatóvá válásának, vagy ahogy Tocqueville nevezi „a kormányzati hatalom központosításának”. Az állam, mint „egy óriási gyám-hatalom emelkedik” az állampolgárok fölé, „hogy kényelmüket biztosítsa és létükre ügyeljen. Abszolút, részletekbe menő, szabályszerű, előrelátó és jótékony ez a hatalom. Az atyai hatalomhoz lehetne hasonlítani, ha éppúgy mint ennél az volna a cél, hogy felnőtt emberré neveljen; de éppen ellenkezőleg arra törekszik, hogy az embert megmásít-hatatlanul gyermeki állapotban tartsa.”²⁸

²⁴ A. de Tocqueville: *L'Ancien Régime et la Révolution. Oeuvres Complètes* II/1 (83–90).

²⁵ Tocqueville Elek, i. m. II. (124–131).

²⁶ Tocqueville: *Das Zeitalter der Gleichheit*. Stuttgart 1954. (44), idézi Habermas, i. m. (193).

²⁷ J. St. Mill: *A szabadságról*. ford. Kállay Béni, Pest 1867; J. St. Mill: *A képviseleti kormány*. ford. Jánosy Ferenc, Pest 1867.

²⁸ Tocqueville Elek, i. m. I. (206), idézi Habermas, i. m. (200).

Marx, aki 1852-ben III. Napóleon államcsínyéről szóló írásában Tocqueville szóhasználatával szintén „a kormányzati hatalom központosításának” nevezi ezt a folyamatot, szintén súlyos veszélyt látott az államhatalom megerősödésében. Franciaországban – írja – „a végrehajtó hatalom több mint félmillió egyénből álló hivatalos sereg felett rendelkezik, tehát az érdekek és az egzisztenciák óriási tömegét tartja állandóan a legfeltétlenebb függőségben, ahol az állam a polgári társadalmat a legátfogóbb életmegnyilvánulásaitól egészen a legjelentéktlenebb megmocnásig, a legáltalánosabb létezési módjaitól egészen az egyének magán egzisztenciájáig behálózza, ellenőrzi, rendszabályozza, szemmel tartja és gyámkodik felette, ahol ez az élődsi test a legrendkívülibb központosítás folytán olyan mindenütt-jelenvalóságra, mindentudásra, olyan gyors mozgási képességre és rugalmasságra tesz szert, amely csak a valóságos társadalmi test tehetetlen önállótlanóságában, zilált idomtalanóságában lel analógiára...”²⁹ De amíg a francia központosítás feudális gyökereit kutató Tocqueville pusztán államelméleti kérdésnek tekinti Franciaország példátlanul centralizált államberendezkedését, fiatalabb kortársa, Marx meglátja a francia polgárság legkülönbözőbb rétegeinek az állami központosításban való érdekeltségét: „A francia burzsoázia *anyagi érdeke* éppen a legbensőbbben össze van szövődve ennek a széles és sokfelé elágazó államgépezetnek a fenntartásával. Itt helyezi el fölös népességét és egészíti ki állami fizetések formájában azt, amit profitok, kamatok, járadékok és tiszteletdíjak formájában nem vághat zsebre. Másrészt *politikai érdeke* arra kényszerítette, hogy az elnyomást, tehát az államhatalom eszközét és személyzetét napról napra növelje, miközben egyidejűleg szakadatlan háborút kellett viselni a közvélemény ellen és a társadalom önálló mozgásszerveit bizalmatlanul csonkítania, bénítania kellett mindenütt, ahol nem sikerült azokat amputálni.”³⁰

S amíg Tocqueville – és könyve nyomán sok liberális politikus – megpróbálta a törvényhozás és az államhatalom reformjával megoldani a társadalomban jelentkező ellentmondásokat, Marx nem hitte, hogy az államformában vagy az államberendezkedésben kell keresni az állam és a társadalom között egyre mélyülő szakadék okait. Azokkal az elméletekkel szemben, amelyek Tocqueville-hez hasonlóan egyenlőségi jelet tettek az állam és a társadalom közé, Marx az államot olyan politikai szervezetnek tekintette, amely csak hivatalos kifejeződése a polgári társadalomnak, pusztán koncentrálódása a politikai hatalomnak. Nem bízott tehát abban, hogy az államforma átalakításával megállítható vagy visszafordítható lenne a törvényszerű folyamat: az állam elidegenedése a társadalomtól, a polgárnak „burzsoára” és „citoyen”-re, azaz magánemberre és közemberre való szétválása. Az olyan államokban mint az Amerikai Egyesült Államok, ahol a politikai állam elérve teljes kiforrottságát, ez az ellentmondás Marx szerint még nyilvánvalóbb. „A kiteljesedett politikai állam, lényegét tekintve az embernek *emberi nemi élete* [*Gattungslieben*], *ellentétben* anyagi életével... Ahol a politikai állam elérte igazi kialakultságát, ott az ember nemcsak gondolatban, a tudatban, hanem a *valóságban*, az *életben* is kettős életet él, egy égit és egy földit, a *politikai közösségben* [*Gemeinwesen*] való életet, amelyben önmaga előtt *közösségi lénynek* számít [*Gemeinwesen*], és a *polgári társadalomban* való életet, amelyben *magánemberként* tevékenykedik, a többi embert eszköznek tekinti, önmagát eszközzé alacsonyítja le és idegen erők játékszerévé válik.”³¹

²⁹ Karl Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. *MEM* 8, Bp. 1962. (140–141).

³⁰ Uo.

³¹ Karl Marx: A zsidókérdéshez. *MEM* 1, (356–357).

Mindezek alapján joggal tűnik indokolatlannak a polgári szociológia – már a bevezetőben idézett – sommás ítélete, miszerint Marx Tocqueville-nál sokkal kisebb jelentőségűnek ítélte a politikai állam és a polgári társadalom konfliktusát. Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy az államhatalom egyéni szabadságot fenyegető rémével nemcsak a francia gondolkodó nézett szembe. Igaz, hogy Marx még a Kommunista Kiáltványban is csak a liberalizmus korlátozott államhatalmával számolt, de már a fiatalkori műveiben (*A zsidókérdéshez, A hegeli jogfilozófia kritikájához*) megtaláljuk csíráit a „*Louis Bonaparte*”-bén kifejtett gondolatoknak, amelyek azután a Nemzetközi Munkás Szövetség Főtanácsának a Párizsi Kommünnel kapcsolatban írt üzenetében nyernek végső megfogalmazást. Itt Marx már létfontosságúnak tartja a „mindenütt jelenlevő szerveivel, az állandó hadsereggel, a rendőrséggel, a bürokráciával, a papsággal és a bírói karral” rendelkező központosított államhatalom ártalmatlanná tételét és nyíltan kimondja, hogy „a munkásosztály nem veheti egyszerűen birtokába a kész államgépezetet és nem hozhatja azt működésbe a saját céljaira” anélkül, hogy át nem alakítaná.³²

A bürokratikus államgépezet szétzúzásáról – később Lenin által továbbfejlesztett – gondolatot Marxnak nem kellett Tocqueville „demokrácia”-jából kölcsönöznie – bár hivatkozásaiból tudjuk, hogy olvasta a könyvet. Már csak azért sem, mivel az állam szerepéről, a központosítás előnyeiről és hátrányairól számos liberális államtudományi mű szólt akkoriban. De amíg a liberális szerzők szinte kivétel nélkül egyenrangú tényezőként mutatták be a központosítás előnyeit és hátrányait, sőt a francia szerzők többsége inkább centralizáció-párti volt, Tocqueville az első, aki egyértelműen a központosítás, az állami mindenhatóság ellen foglal állást.³³

S bár a kérdés egyetlen lehetséges megoldását ő sem találta, vagy találhatta meg, mert mint Marx írta „még a radikális és forradalmár politikusok sem az állam *lényegében* keresik a baj okát, hanem egy meghatározott *államformában*, amelynek helyébe ők egy másik államformát akarnak tenni”, Tocqueville mégis megelőzte kortársainak többségét a problémafelismerésben.³⁴

Elemzőkészsége, politikai érzéke az 1848-as forradalmak küszöbén mutatkozik meg leginkább. 1848 januárjában – a Kommunista Kiáltvány megjelenése előtti hetekben –, Tocqueville nagyhatású beszédet tartott a francia nemzetgyűlésben. A Nagy Francia Forradalom – mondta – a tulajdonjog kivételével eltörölt minden privilégiumot. A tulajdonjog mint „az arisztokrácia korának, egy szétrombolt világnak az utolsó maradványa” most a további támadások egyedüli céltáblája lesz. A harc tulajdonosok és nem tulajdonosok között elkerülhetetlen – jósolta Tocqueville. „Vulkánon alszunk”, hiszen

³² Karl Marx: A polgárháború Franciaországban. *MEM* 17, Bp. 1968. (306–307), idézi Habermas, i. m. (202).

³³ Karl Marx: A zsidókérdéshez c. tanulmányában egyszerre hivatkozik Tocqueville művére, *A demokrácia Amerikában*-ra és Tocqueville forrására: Hamilton: *Die Menschen und die Sitten in den Vereinigten Staaten von Nordamerika*. Mannheim 1834. I. *MEM* 1, (354); a kor legismertebb államelméleti szerzői: L. Cormenin, Cherbuliez, Laboulay stb. I. (Cormenin): *Timon: De la centralisation*. Paris 1842; Cherbuliez: *Théorie des constitutionnelles*. 1838; É. R. Laboulay: *L'état et ses limites suivi d'essais politiques sur Alexis de Tocqueville l'introduction publique etc.* 1863. 5. éd. Paris 1871.

³⁴ Karl Marx: Kritikai széléjegyzetek egy porosz cikkéhez. *MEM* 1, Bp. 1957. (400), idézi August Cornu: *Marx és Engels 1844–45*. Bp. 1969. (100).

egy ismeretlen új osztály nőtt fel: a munkásosztály, amely már nem a törvényeket, nem is a kormányt, hanem magát a társadalmat akarja felforgatni.³⁵

A képviselők többsége nem vette komolyan Tocqueville szavait. Kár, hogy így el-
túlozta a dolgot – mondták –, így semmi hatása nem volt beszédének.

De az események Tocqueville-t igazolták. Pár hét múlva kitört a forradalom.

Tocqueville közvetlenül az események után, s pár évvel később is, több ízben meg-
kísérelte, hogy pontosan meghatározza a forradalom okait. A februári forradalmat, mint
minden hasonló eseményt, mindenekelőtt általános okokra lehet visszavezetni – mondta.
Igaz, hogy egy 1848. április 10-én kelt levelében azt írja: „ami a forradalom kitörését
okozta, az a véletlen” –, de a véletlen tényezők mögött Tocqueville megpróbálta az
általános okokat is megkeresni. Melyek voltak ezek? Mindenekelőtt az ország sajátos
centralizált államberendezkedése, amely „Franciaországot egy merénylettől teszi függő-
vé”, s amely lehetővé teszi, hogy „Párizs, bárki szóljon nevében, a diktatúrának bizonyos
nemét gyakorolja az ország fölött.”³⁶

A centralizációnak köszönhető az is – írja –, hogy a tömegek körében elterjedt egy
olyan balvélekedés, miszerint „csupán az államtól függ, hogy őket nemcsak a nyomortól
megmentse, hanem a kényelmet és jólétet biztosítsa számukra”. Tocqueville az utóbbit a
túlzásba vitt központosítás talán legsúlyosabb következményének tartotta, mivel szerinte
„a nemzet zömének csodálatos tudatlansága a társadalmi jólét és a termelés feltételeit
illetően” talán egyik legfontosabb kiváltója volt a 48-as eseményeknek. „Nem annyira a
politikai, mint a nemzetgazdasági balnézetek tesznek bennünket annyira beteggé – írta
egyik levelében. – Nem a szükségék, hanem az eszmék idézték elő a nagy felforgatást.”³⁷

A júliusi monarchia bukásának, s a 48-as eseményeknek egy másik fontos kiváltó okára
világít rá Tocqueville egy 1853-ban írt levelében. Ő, aki korábban is abban látta a francia
fejlődés fő sajátosságát és forradalmakat hozó momentumát, hogy a „társadalom anyagi
részében végbement forradalmakat” nem követte a törvényhozás gyökeres reformja,
ebben a levelében egyenesen „a fölötté kevés számú választókra” alapozott törvényhozást
tartotta a júliusi monarchia legfőbb hibájának, véleménye szerint ez okozta a monarchia
bukását.

„. . . Innen következett, hogy a választó testület nemsokára egy kis polgári oligarchiává
nőtte ki magát, elfogulva saját érdekeiben, elkülönítve a néptől, mellyel semmit sem
gondolt, mint viszont az sem gondolt vele. A nép megszűnt legcsekélyebb rokonszenvvel
viseltetni cselekedetei iránt, míg a régi magasabb osztályok, melyeket a kormányzástól
félénken visszautasított, megvetették azt, s kizárólagos felsőbbségét türelmetlenül visel-
ték. Ezúton majdnem az egész nemzet ama hitre jutott, hogy a képviseleti rendszer oly
politikai gépezet, amely csak bizonyos magánérdekek érvényesítésére való, s arra, hogy a
hivatalok bizonyos számú családok kezére jussanak.”³⁸ Mindez természetesen nem jelenti

³⁵ A. de Tocqueville: *Égalité sociale et liberté politique* (Vál. R. Gibert). Paris 1977. (191).

³⁶ R. Aron: *Les sociologues et la Révolution de 1848*. (In: *Les éptapes de la pensée sociologique*.
Paris 1967.) (279–280).

³⁷ A. de Tocqueville Madame Grote-hoz, Paris 1842. február 27. L. *Correspondance d'A. de
Tocqueville* (142–146), id. Trefort, i. m. (46–47).

³⁸ Tocqueville W. R. Gregnek Saint-Cyer, 1853. júl. 27. L. *Correspondance d'A. de Tocqueville*
(213–220), id. Trefort, i. m. (51–52).

azt, hogy Tocqueville egyetértett volna a 48-as forradalom fő követeléseivel: az általános választójog bevezetésével. Annak ellenére, hogy elsőik között ismerte fel a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásáért folyó küzdelem, – ma úgy mondanánk: osztályharc – megállíthatatlanságát, úgy gondolta, hogy ezek az egyenlőtlenségek még jó ideig a dolgok természetes rendjéhez fognak tartozni. Épp ezért súlyos kritikával illette mindazokat, akik akarva vagy akaratlanul gyorsítani igyekeztek a megítélése szerint amúgy is túlságosan felgyorsult társadalmi folyamatot.

A nép kegyeit kereső liberális politikusokat éppúgy nem kímélte, mint a 48-as események többi főszereplőjét. Különös szigorúsággal nyilatkozott az Ideiglenes Kormány szocialista tagjairól. Marxhoz teljesen hasonlóan ő is úgy ítélte, hogy a szocialista vezetők nem álltak helyzetük magaslatán. Nem használták ki a februártól májusig terjedő időszak kedvező lehetőségeit, s a döntő pillanatban magukra hagyták az általuk vezetetteket. Igaz, hogy Marx-szal ellentétben Tocqueville a júniusi „lázdókkal” sem rokonszenvezett, annyira azonban mégsem volt elfogult, hogy ne ismerte volna el a reguláris csapatokkal szemben hősiiesen küzdő párizsi munkásság bátorságát. És mindenképpen figyelemreméltó az a megjegyzése is, hogy a szocialista vezérek mégsem tudták teljesen lejártni a párizsi munkásság mozgalmát. Tocqueville, aki származásánál, mérsékelt liberális elveinél fogva mindenképpen elítélte a fennálló rendszert és a tulajdon elvét veszélyeztető „lázdásokat”, nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy az 1848-ban vereséget szenvedő szocialisták valamikor, a távoli jövőben győzni fognak, és saját képükre formálhatják a társadalmat.³⁹

Marxhoz hasonlóan ő is észrevette, hogy 1848-cal egy új típusú forradalom kezdődött, amely már elsősorban nem politikai, hanem társadalmi jellegű. S bár Tocqueville az egyéni szabadság és a liberális elvek nevében katasztrofálisnak tartott minden forradalmat – sőt akár maga is kész lett volna felvenni a harcot a polgári rend védelmében –, ugyanakkor azt is látta, hogy a jövő nem az ő liberális elképzeléseit fogja megvalósítani. Ennek ellenére továbbra is aktívan részt vett a második köztársaság politikai életében: La Manche képviselője volt a Nemzetgyűlésben, s tagja volt az új alkotmány szerkesztésével megbízott parlamenti bizottságnak, 1849 májusától pedig Odillon Barrot külügyminisztere lett. III. Napóleon államcsínye után – amelyet minden lehetséges alkalommal súlyos kritikával illetett – vonult csak vissza a közéleti szerepléstől, s hátralévő éveit a tudományos munkának szentelte.⁴⁰

Érdeklődése – sok liberális kortársához hasonlóan – ekkor fordul a Nagy Francia Forradalom eseményei felé. De amíg a liberális történétírók és politikusok szinte kivétel nélkül 1848 felől próbálják 1789-et megérteni, Tocqueville nem a következményeket, hanem az előzményeket és az okokat kutatja.

L'Ancien Régime et la Révolution című munkája arra a kérdésre keresi a választ, miért éppen Franciaországban robbant ki az Európa-szerzte érlelődő társadalmi forradalom? Melyek voltak a francia fejlődésnek azok a sajátosságai, amelyek az európai államoktól eltérő útra kényszerítették az országot? A későbbi fejlemények, s így az 1848-as forradalom is – Tocqueville véleménye szerint – csak következményei egy többszázéves folyamatnak. A Nagy Francia Forradalom azért egyedülálló az emberiség történetében,

³⁹ R. Aron, i. m. (281–286).

⁴⁰ Uo.

mert „nem volt soha nagyobb esemény, amely inkább elő volt készítve, s amelyet kevésbé láttak előre.”⁴¹

S bár elismeri, hogy a különböző osztályok között fennálló ellentétekben kell keresni a forradalom egyik legfőbb okát, tagadja, hogy ez az ellentét gazdasági eredetű lett volna. Nem igaz – írja –, hogy a parasztság rosszabbul élt volna Franciaországban a forradalom előtt, mint bárhol másutt Európában. Amíg Németország legtöbb részén még a XIX. század elejéig fennmaradt a jobbágyi függés, a francia parasztság zöme már a forradalom előtt is önálló birtokos volt. A kisparaszti birtokok kialakulása tehát nem a Nagy Francia Forradalom következménye, mint azt sokan hitték, a forradalom csak tovább erősített egy korábban megindult folyamatot. Tocqueville számos dokumentumot hoz annak bizonyítására, hogy a súlyos adóterhek ellenére Franciaország forradalom előtti parasztsága jobban élt, mint 40 évvel korábban. Általában véve az a húsz vagy huszonöt év, ami a forradalmat megelőzte – írja –, Franciaországban a rendkívüli haladás és jólét korszaka volt. Az sem igaz – teszi hozzá –, hogy a nemesség és a klérus részvétlenül szemlélte az adókkal és közmunkával sújtott parasztság helyzetét. A papság és a nemesség nagyobbik része, amely a szabadság védelmében (ma úgy mondnánk: az abszolút monarchia rendi ellenzékeként) lépett fel, segíteni akart a népen is. Örökre sajnálnunk kell – írja Tocqueville –, hogy ezt a nemességet és papságot a forradalom lesöpörte a politika porondjáról. Ha tehát a francia parasztság sem szegényebb, sem jogfosztottabb nem volt korabeli európai társainál, s a nemesség és a klérus is „belátó” volt irányában, mi vezetett a forradalomra? – kérdezi a szerző. Tocqueville szerint egyedül és majdnem kizárólag Franciaország központosított államberendezkedése és a társadalmi változásokhoz nem igazodó törvényhozás.⁴²

A francia gondolkodó először is azt az elterjedt nézetet akarja megcáfolni, hogy a forradalmakra és ellenforradalmakra egyaránt lehetőséget teremtő központosított államberendezkedés a Nagy Francia Forradalom „találmánya” lett volna. Hosszú fejezeteken át, dokumentumok egész sorával bizonyítja, hogy a központosított közigazgatás már az Ancien Régime idején is fennállott, s úgyszólván ez volt az egyetlen eleme a régi politikai szervezetnek, amely a forradalmat túlélte. „A középkori intézmények árnyéka alatt csaknem észrevétlenül egy új adminisztratív testület alakult, mely a trón mellett állva, a *királyi tanács* neve alatt, lassacskán minden valóságos hatalmat körébe vont.”⁴³

Montesquieu nyomán Tocqueville is abban látta az abszolút monarchia fő hibáját, hogy az ország összes hatalma: az igazságszolgáltatás, a törvényhozás és a közigazgatás egy kézben összpontosult. Mindez természetesen nemcsak az abszolutizmus szinte korlátlan önkényére adott lehetőséget, – de miután a helyi (városi vagy községi) önkormányzatok már párszáz évvel korábban elsorvadtak – Párizs az ország egyetlen politikai tényezője lett. Így a közigazgatás reformja a forradalom előtti évtizedek egyik legégetőbb kérdésévé vált. Mégsem ez volt az egyedüli feszítő erő. Miközben az ország birtokállományának több mint a fele a nem nemesek kezére jutott, s „miután az ipar által meggazdagodott polgár a

⁴¹ A. de Tocqueville: *L'Ancien Régime et la Révolution. Oeuvres Complètes* II. (I. k. Paris 3. ed. 1952.) (80), id. Eötvös József: A francia forradalom okai (In: *Eötvös József Művei*. Reform és hazafiság. II. k. Bp. 1978. (581).

⁴² A. de Tocqueville, i. m. (217–218).

⁴³ Uo. (107–114), ill. idézi Eötvös, i. m. (583–593).

vagyonra nézve a főnemességgel egy sorba és sokszor magasabbra emelkedett”, tehát a nemesek és nem nemesek szokásban, erkölcsben, ízlésben és anyagiakban is egyre közelebb kerültek egymáshoz, a nemesi kiváltságok fenntartását immáron semmi sem indokolta.⁴⁴

Tocqueville barátaival való levelezésében több ízben is visszatér arra a kérdésre, miben különbözött Franciaország és Anglia fejlődése. A különbség abban áll, írja, hogy amíg az angol arisztokrácia attól sem zárkózott el, hogy a polgári értelmiség vagyontalan, de tehetséges képviselőit sorai közé engedje, a francia nemesség szinte kasztá merevedve őrizte privilégiumait.⁴⁵ Ez végül is elkerülhetetlenné tette a forradalmat, aminek romboló hatását csak fokozta, hogy a politikai és társadalmi átalakulást egy „vallási forradalom” is kísérte. A francia klérus a forradalom következtében elvesztette földbirtokait, azután állami támogatásra szorult, s ezzel mintegy az államhatalom részévé vált. *A demokrácia Amerikában* kedvenc gondolata tér itt vissza. A vallás – amely az angolszász országokban a szabadság és a rend őrzője maradhatott anélkül, hogy szövetségessé vált volna az államhatalomnak – Franciaországban mindörökké elvesztette tekintélyét és önállóságát.⁴⁶

A szerző végkövetkeztetése világos, Franciaország már több mint száz esztendővel a Nagy Francia Forradalom előtt megindult azon az úton, amely az egyéni szabadság felszámolásához, az állami befolyás megnövekedéséhez és ezzel a forradalomhoz vezetett. A Nagy Francia Forradalom s az azt követő újabb és újabb politikai földcsuszamlások – beleértve III. Napóleon államcsínyét is – csak következményei ennek a sajátos történelmi fejlődésnek.

Tocqueville ideálja továbbra is az angolszász demokrácia és elsősorban Anglia marad. Halála előtt két évvel írja egyik levelében: „Sok mondanivalóm volna Angolországról, melyet húsz év eltelte után, másodízben láttam. Ez a legnagyobbyszerű látvány, mely a világon létezik, habár ott sem minden nagy. De látni ott főleg oly dolgokat, melyek egyebütt Európában egészen ismeretlenek, s melyek látása könnyített rajtam. Nem kétlem, hogy ott is az alsóbb osztályokban léteznek bizonyos ellenséges érzelmek a többi osztályok ellen, de nem látni azokat, hanem mindenben látni a felvilágosodott osztálybeliek közt, az alsóbb polgárságtól kezdve a legmagasabb arisztokráciáig szövetkezést és egyetértést arra nézve, mint kell védeni és közös erővel szabadon vezetni a társadalmat. Nem irigyeltem Angliától sem gazdagságát, sem hatalmát, hanem az irigylém tőle, s szabadon lélegzettem, hogy annyi évek után kívül találtam magamat az osztályok gyűlöletén s versengésén, melyek minden nyomorúságunk forrásai voltak, s végre szabadságunkat semmivé tették.”⁴⁷ Egy másik levélben arról panaszkodik, hogy idegennek érzi magát honfitársai – kortársai között. Avult eszmék hirdetőjének, egy új világ közepette. Tocqueville – nagyszerű politikai érzéke, kiváló megfigyelőképessége, pontos elemzései dacára – egy kicsit az Anciem Régime embereként éri meg a XIX. század második felét. Próféciái, bármilyen éleslátásról tanúskodnak is, süket fülekre találtak a francia liberálisok körében. Így érthető, hogy első igazi sikereit sem Franciaország határain belül aratta, –

⁴⁴ A. de Tocqueville, i. m. (146), idézi R. Aron, i. m. (243).

⁴⁵ A. de Tocqueville Mde Corselle-hez Tocqueville, 1857. júl. 29. L. *Correspondance d'A. de Tocqueville* (393–395), ill. M. W. Seniorhoz Saint-Cyr près Tour, 1853. júl. 2. uo. (208–212), id. Trefort, i. m. (50–51, 56–57).

⁴⁶ A. de Tocqueville, i. m. (83), id. *Eötvös*, i. m. (615–621).

⁴⁷ L. Tocqueville levelét M. de Corcelle-hez Tocqueville, 1857. júl. 29. – A. de Tocqueville, i. m.

saját hazájában csak halála után fedezik fel újra – s az is érthető, miért éppen az erős rendi hagyományokkal rendelkező Magyarországon bontakozik ki a szerző egész generációkat nevelő eszméletető hatása. Amíg a korabeli francia olvasó számára Tocqueville Amerikája, vagy Anciem Régime-je csak egyike volt a francia fejlődést erős kritikával illető elemzéseknek, s az angol közönség számára is alig nyújthatott többet kellemes öngizolásnál, a polgári átalakulás küszöbére érkező magyar nemesség és polgári értelmiség saját jövőjét próbálta kiolvasni a lapok közül.

Alexis de Tocqueville, vagy ahogy akkor nevezték Tocqueville Elek így a magyar reformnemzedék legtöbbet idézett szerzője lett, akinek nevével, gondolataival lépten-nyomon találkozunk korabeli magyar folyóiratokat és napilapokat forgatva. S bár aligha találhatnánk térben és időben távolabb eső fogalmakat, mint az 1830/40-es évek Ausztriája (értsd: Magyarország) és az Amerikai Egyesült Államok vagy Franciaország, a korabeli közgondolkodástól nem álltak távol Tocqueville gondolatai. A 40-es évek elején már szép számmal akadtak olyan magyar utazók, akik nemcsak Franciaországba, de az Egyesült Államokba is eljutottak, s így az angol-amerikai és a francia polgári intézményeket saját tapasztalataik alapján összevethették. Állásfoglalásuk nem is késett sokáig. A magyar liberálisok többsége – részben személyes tapasztalataik, részben olvasmányaik hatására – az angol polgárosodást részesítik előnyben. Az angol és amerikai polgári intézményekben, s mindenekelőtt a Tocqueville által is sokat magasztalt községi önkormányzatokban a magyar megye megfelelőjét vélik felfedezni, olyan intézményt, amely szabad politikai cselekvési kört biztosít tagjainak, és így elkerülhetővé teszi a forradalmi megrázkódtatásokat. Csak az alkotmányos intézményekben találjuk meg „azon nyilatkozatot, miben a birodalmakban megingatható érzemények s erők kipárologhatnak – érvel Szemere Bertalan – hasonlítom a vulkánhoz, amelyen kirohan azon tűz, mely benn maradvá s befojtva a földet elpattantaná.”⁴⁸ A magyar liberálisok számára ebből a megokolásból kiindulva mindvégig az angol alkotmány a követendő példa, s nem a francia: „... míg a némaságra kényszerített franc szellem erőszakos kitörésekben keres utat, az angol nép fölgerjedt lelke a gyülekezetekben ártatlan kisóhajtja magát, s a száraz mennydörgések azt hirdetik, hogy a lég kitisztul.”⁴⁹ A magyar megyét – mondják Tocqueville első magyar olvasói – az angol-amerikai szabadság mintájára a felülről érkező abszolutizmus és az alulról jövő népforradalom nyomása ellen egyaránt fenn kell tartani. A nézet eleinte annyira általános, hogy még a tizenkét pont majdani megfogalmazója, a francia központosítás leglelkesebb hazai híve: Irinyi József is osztozott benne. A megyei élet nyilvánosságára szükség van, mondja, mert „ha a státuspolgárok többsége, kiknek a helyhatósága rendszerben cselekvési kör nyílik valamely lépést . . . békés úton is kivihetnek” ez a „belháborút” szükségtelemné teszi. Tocqueville-lel együtt ő is úgy véli, hogy ameddig Franciaországban „ezen rendszer, mely mind a felülről, mind az alulról jövő erőszakolásokat megghiúsítani legalkalmasabb eszköz meg nem honosíttatik”, addig az egymást követő forradalmak folyamatát megállítani nem lehet. Kövessük tehát az angol és amerikai példát – mondja annyi más honfitársával együtt a fiatal Irinyi is –, tartsuk fenn a megyét mint a liberális értelemben vett szabadság legfőbb biztosítóját.⁵⁰

⁴⁸ Szemere Bertalan: *Utazás külföldön*. Pest 1840. II. (32–33).

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Irinyi József *Német-, francia- és angolországi útjegyzetek*. Halle 186. c. művében a francia központosítást tartja követésre méltónak. Az 1842-es *Athenaeum* 67. és 68. számában közzétett

Voltak azonban a francia szerző könyvének nem kevésbé lelkes, de értőbb magyar olvasói is. Ilyen volt Kossuth, Pulszky és nem utolsósorban a *centralisták*, akik elsőként emeltek szót az angol-amerikai községrendszer és a magyar megye – Tocqueville könyve alapján is mindinkább meggyökeresedő – azonosítása ellen. A centralista Szalay László figyelmét nem kerüli el, hogy a „rokonítók” egy polgári értelmiségi elemekkel kibővült, de még alapvetően rendi fórumot hasonlítanak egy egyre szélesedő újabb és újabb elemekkel bővülő polgári nyilvánossághoz, s azt is észreveszi, hogy a rendi szabadság és a polgári szabadság nem azonos fogalmak. Tudja azt is, ami az amerikai demokráciáért lelkesedők figyelmét gyakran elkerülte: a polgári társadalom is új korszakába lépett. Ő az, aki látja, hogy Tocqueville könyve nemcsak a szabad polgári intézmények dicsérete, hiszen a szerző főképp az amerikai demokrácia veszélyeiről ír, s a klasszikus kapitalizmus közvéleményfelfogása nevében a polgári nyilvánosság körének túlzott kibővülése ellen foglal állást. Mindaddig, amíg a Tocqueville-fordító Fábíán Gábor úgy véli, hogy „az amerikai demokráciától nincs mit irigyelniük a magyaroknak”, mivel a „legkorlátlanabb demokrácia elemeit magában foglaló amerikai alkotmány nálunk nem fenntartó, hanem felforgató” szerepet töltene be, a centrista Szalay más következtetésre jut. Véleménye szerint nálunk a közvélemény uralmáról még korai lenne beszélni akkor, amikor a polgári nyilvánosság megteremtése a soron következő feladat.⁵¹ Éppen ezért nekünk még sok tanulnivalónk lehet az amerikai demokráciától és Tocqueville-től – vélik a centralisták, Szalay László, Eötvös József, Trefort Ágost, Csengery Antal. Ők, akik az 1840-es évek derekától – Kossuth-tal ellentétben – egyre inkább a megyei önkormányzatokban látták a hazai polgári átalakulás legfőbb akadályát, Tocqueville-t hívták segítségül, hogy bebizonyítsák: a polgári szabadságjogokat csak egy valóban polgári intézmény tud biztosítani. Így Tocqueville nyomán a feudális megye lebontásában, új községi önkormányzatok kiépítésében látták a reformmozgalom legfontosabb feladatát.

Érdekes módon a megyei visszaéléseket mindig súlyos kritikával illető, de a megye-rendszer fenntartását mindvégig támogató Kossuth is Tocqueville-hez kapcsolódik, amikor 1842-ben azt írja: a magyar megyék csak akkor tekinthetők majd az amerikai községekhez hasonló, valóban demokratikus intézményeknek, ha a népképviselőt elve győzedelmeskedik. „Csak adassék helyhatósági szerkezetünknek azon alap, mely fejlődő viszonyainknak természetes posztulátuma, más szóval csak fejlődjön népképviselői szerkezetté, mely egy nemzeti középrend alapján emelkedett, bátran állíthatjuk, hogy azon gyarlóságok, melyek a municipális országrendszer absztrakt eszméjében tagadhatatlanul benne foglaltatnak, nálunk gyakorlatilag a legkisebb mértékre szoríthatók.”⁵²

Tocqueville népszerűsége a szabadságharc bukása után sem csökkent. Másik nagy művéről, az *Ancien Régime*-ről Eötvös írt értő tanulmányt, s halála előtt egy esztendővel 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották.

Naplótöredékek még más álláspontot tükröznek: ezekben az angol helyhatósági rendszer mellett tesz hitet Irinyi.

⁵¹ Szalay László: *Journalistica. Pesti Hírlap* 1841. (In: *Publicistai dolgozatok*. Pest 1847. I. (93–98); valamint I. Eötvös, Trefort, Szalay és Csengery *Pesti Hírlapban* megjelent cikkeit.

⁵² L. Kossuth szerkesztői megjegyzéseit Pulszky Ferenc *Központosítás és középítés* c. cikkéhez, *Pesti Hírlap* 1842. (157–159).